

Wojciech Siński, mgr
Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

<https://doi.org/10.26366/PTE.ZG.2018.129>

Kapitał ludzki jako czynnik lokalnego rozwoju gospodarczego – studium przypadku

Abstrakt

W artykule podjęto próbę analizy kapitału ludzkiego jako czynnika lokalnego rozwoju gospodarczego, definiowanego jako proces zmian ilościowych, czyli wzrostu gospodarczego, a także przemian jakościowych, dotyczących przekształceń struktur społeczno-gospodarczych, przyjmując, że miarą skuteczności tych działań jest wzrost poziomu życia mieszkańców. Celem badania było sprawdzenie, na ile zmiany w kapitale ludzkim wybranej jednostki samorządu terytorialnego, miały wpływ na dynamikę jej rozwoju gospodarczego. Przedmiotem badania objęto relacje pomiędzy kapitałem ludzkim a rozwojem gospodarczym gminy miejskiej Ustka, a więc jednostki terytorialnej o ponadlokalnym charakterze, będącym pochodną jej nadmorskiego położenia i wynikającymi stąd: wielowiekowymi tradycjami gospodarki morskiej (rybołówstwo i przetwórstwo ryb, przemysł stoczniowy), warunkami klimatycznymi o leczniczych właściwościach oraz atrakcyjnymi możliwościami dla rekreacji (plażowanie, kąpiele morskie, turystyka morska i lądowa). Okres badawczy, obejmujący lata 1995-2015, wynika głównie z możliwości dysponowania odpowiednim materiałem statystycznym. Jako materiał porównawczy, wspomagający analizę wykorzystano także wybrane wskaźniki rynku pracy dwóch nadmorskich gmin miejskich zlokalizowanych na Pomorzu Środkowym, tj. Darłowa i Łeby.

Słowa kluczowe: zasoby ludzkie; kapitał ludzki; rozwój gospodarczy; gospodarka lokalna.

Human capital as a factor of local economic development – case study

Abstract

The article attempts to examine human capital as determinant of local economic development, which is defined as a process of quantitative changes, that is the economic growth, as well as qualitative changes regarding transformation of socio-economic structures. It has been assumed that the measure of efficiency of these processes is the enhancement of standard of living of inhabitants. The objective of the study was to assess the impact of changes in human capital of a selected Local Government Unit on the dynamics of its economic development. The study comprised the relationship between human capital and economic development of Ustka municipality. Ustka is a territorial unit of a supralocal character resulting from its coastal

location and subsequent multi-century traditions of maritime economy (fishery, fish processing, shipbuilding industry), recuperative qualities of climatic conditions and attractive recreational properties (sunbathing, sea bathing, land and sea tourism). Span of the study, encompassing a period between 1995 and 2015, results from the possibility of using relevant statistical material. Selected job market indicators in two coastal municipalities located in mid-Pomerania, i.e. Darłowo and Łeba, have been used as comparative material, auxiliary for the purpose of the examination.

Keywords: human resources; human capital; economic development; local economy.

JEL CODE: O15.

Wstęp

W artykule podjęto próbę analizy wybranych elementów kapitału ludzkiego jako czynnika lokalnego rozwoju gospodarczego, zdefiniowanego jako proces przeobrażeń o charakterze pozytywnym, dokonujących się na danym, stosunkowo niewielkim obszarze i obejmujących wszystkie sfery życia jego mieszkańców. Celem badania było sprawdzenie na ile zmianom w kapitale ludzkim wybranej jednostki samorządu terytorialnego (JST) towarzyszyły zmiany w dynamice jej rozwoju gospodarczego, przyjmując jako hipotezę badawczą przypuszczenie występowania znacznych różnic w sile oddziaływania kapitału ludzkiego na kształtowanie się poziomu lokalnego rozwoju. Przedmiotem badania objęto analizę kapitału ludzkiego w okresie 1995-2015 gminy miejskiej Ustka, stanowiącej ponadlokalny ośrodek rozwoju gospodarczego, z predyspozycjami – wynikającymi z jej nadmorskiego położenia – do rozwoju gospodarki morskiej, turystyki i rekreacji oraz leczenia uzdrowiskowego.

W przygotowaniu artykułu posłużono się literaturą przedmiotu oraz danymi statystycznymi dostępnymi w Banku Danych Lokalnych (BDL), Bazie Internetowej Regon (BIR), Biuletynie Informacji Publicznej (BIP), portalu „Polska w liczbach” oraz danymi uzyskanymi z Urzędu Skarbowego w Słupsku. Należy zaznaczyć, że zawarte w bazach informacje – szczególnie dotyczy to BDL – były w niektórych przypadkach niekompletne, nie obejmując całego zakresu czasowego badania. Analizy materiału empirycznego w opracowaniu dokonano głównie za pomocą metod statystyki opisowej, natomiast dla zbadania zależności między wybranymi czynnikami a dynamiką lokalnego rozwoju zastosowano analizę korelacji. Brak porównania wyliczonych dla Ustki mierników z osiąganymi w innych, podobnych gminach dałby niepełną ocenę kapitału ludzkiego badanej JST, stąd w analizie wykorzystano także, wybrane wskaźniki kapitału ludzkiego

dwóch nadmorskich gmin miejskich zlokalizowanych na Pomorzu Środkowym, tj. Darłowa i Łeby.

W drugiej części opracowania przedstawiono podstawowe założenia teoretyczne w zakresie relacji pomiędzy kapitałem ludzkim a rozwojem gospodarczym. Części trzecia i czwarta mają charakter empiryczny. W części trzeciej zawarto analizę kapitału ludzkiego Ustki, natomiast w części czwartej przedstawiono elementy oceny lokalnego rozwoju gospodarczego. Ostatnia część opracowania podsumowuje zaprezentowane analizy wraz z wnioskami z nich wypływającymi.

Kapitał ludzki jako czynnik rozwoju gospodarczego

Rozwój gospodarczy jest kategorią ekonomiczną o znacznej złożoności, co wynika przede wszystkim z wielości czynników wpływających na proces rozwoju czy wręcz go kształtujących. W literaturze występuje wiele klasyfikacji czynników lokalnego rozwoju gospodarczego, w tym tradycyjny podział czynników na wewnętrzne (endogeniczne) i zewnętrzne (egzogeniczne). Wprawdzie proces rozwoju zawsze wymaga zaangażowania zarówno czynników wewnętrznych, jak i zewnętrznych a relacje między nimi można uznać za siłę napędową rozwoju (Potoczek 2003, s. 156), to umacnia się przekonanie, że to właśnie czynniki wewnętrzne decydują o rozwoju lokalnym (Adamowicz 2003, s. 20-21).

Kapitały będące w dyspozycji danej jednostki terytorialnej, tworzą jej potencjał, czyli możliwość realizacji zadań, dla których została ona utworzona. Za podstawowy, decydujący o wykorzystaniu potencjału oraz generujący jego wzrost uważany jest kapitał ludzki. P. Krugman i R. Wells (2012, s. 902) traktują kapitał ludzki jako zwiększenie produktywności pracy przez edukację i wiedzę, podkreślając znaczenie postępu technologicznego, wpływającego na wysoki poziom zaawansowania technicznego wielu zawodów. Według definicji OECD, „kapitał ludzki to wiedza, umiejętności, zdolności oraz inne właściwe jednostce atrybuty ułatwiające tworzenie osobistego, społecznego oraz ekonomicznego dobrostanu” (GUS, 2014, s. 3). W szerokim znaczeniu kapitał ludzki definiuje się jako efekt inwestycji nie tylko w edukację, lecz również inwestycji oddziałujących na poprawę cech jakościowych zasobów ludzkich, tj. inwestycji w zdrowie, ochronę środowiska i w kulturę (Kozuch 1998, s. 9). Można stwierdzić, że kapitał ludzki jest rezultatem wielu różnego typu inwestycji w ludzi, które to inwestycje przekładają się na ekonomiczną aktywność człowieka (Janc 2009, s. 7), przy czym podstawową implikacją kapitału ludzkiego jest to, że korzyści ekonomiczne z tych inwestycji nie ograniczają się tylko do wzrostu produktywności

jednostek, lecz zwiększając także produktywność i bogactwo zbiorowości, w których żyją te jednostki (Schuler 2001, s. 5).

Kapitał ludzki jest potencjalnie czynnikiem szybkiego rozwoju gospodarki, gdyż ludzie wykształceni są bardziej innowacyjni – uważa L. Balcerowicz (1998, s. 37), dodając równocześnie, że „nie ma żadnej automatycznej zależności między poziomem wykształcenia a tempem rozwoju gospodarczego”. Jakość kapitału ludzkiego będąca pochodną ilości i jakości siły roboczej zaangażowanej w działalność badawczo-rozwojową jest ważnym endogenicznym czynnikiem wzrostu gospodarczego (Knapińska, Woźniak 2016, s. 138-139).

W raporcie Banku Światowego *Monitoring Environmental Progress* (World Bank, 1995, za: Płoszaj 2007, s. 289) zaprezentowano próbę oszacowania źródeł światowego bogactwa w kontekście trzech rodzajów kapitału: naturalnego, gospodarczego i ludzkiego (ten ostatni obejmujący kapitały społeczny i ludzki). Według tego źródła 20% światowego bogactwa przypada na kapitał naturalny (*Natural capital*), 16% na kapitał gospodarczy (*Produced assets*), natomiast cała reszta 64% na kapitał ludzki (*human resources*).

Pomiar kapitału ludzkiego nie należy do zadań łatwych, z uwagi na heterogeniczność tej kategorii ekonomicznej, stąd jest często bardziej związany z tym co jest możliwe do zmierzenia, niż z tym co chcielibyśmy zmierzyć. Wyróżnia się przy tym trzy podstawowe podejścia (Czajkowski 2012, s. 5-6). W pierwszym z nich (retrospektywnym) obiektem zainteresowania jest ustalenie „kosztu wytworzenia” kapitału ludzkiego, który, zależnie od badania, może obejmować wydatki na utrzymanie, opiekę zdrowotną i kształcenie bądź koncentrować się wyłącznie na nakładach na edukację. Drugie z podejść (prospektywne) opiera szacunek zasobu kapitału ludzkiego o zdyskontowany strumień przyszłych przychodów pracowników danej gospodarki. Jest to najtrudniejsze podejście z uwagi na częsty brak wiarygodnych danych. Trzecie podejście opiera się na badaniu poziomu wykształcenia z wykorzystaniem takich mierników jak: poziom skolaryzacji, odsetek przerwania kształcenia czy powtarzania roku nauki, przeciętny czas nauki oraz wyniki testów weryfikujących umiejętności (np. PISA).

Warto zauważyć, że w badaniu długoterminowych trendów gospodarczych i społecznych w krajach Europy Środkowej i Wschodniej, będących częścią projektu – *The European Human Capital Index: The Challenge of Central and Eastern Europe*, w którym badana była rola kapitału ludzkiego we wzroście gospodarczym i dobrobycie społecznym. Autorzy wyodrębniają 4 obszary analizy kapitału ludzkiego (Ederer i inni 2007, s. 8-17):

- poziom kwalifikacji (*human capital endowment*), mierzony nakładami na szkolenia i edukację przypadającymi na jednego zatrudnionego,
- poziom wykorzystania kapitału ludzkiego (*human capital utilisation*), mierzony jako odsetek pracujących w całej populacji i zawierający komponent międzypokoleniowy, pokazujący, że różne grupy wiekowe mają różne zasoby kapitałowe,
- produktywność kapitału ludzkiego (*human capital productivity*), mierzona jako relacja PKB do liczby zatrudnionych w gospodarce,
- demografię i zatrudnienie (*demography and employment*), mierzona wskaźnikiem prognozowanej liczby osób zatrudnionych w gospodarce danego państwa w roku 2035.

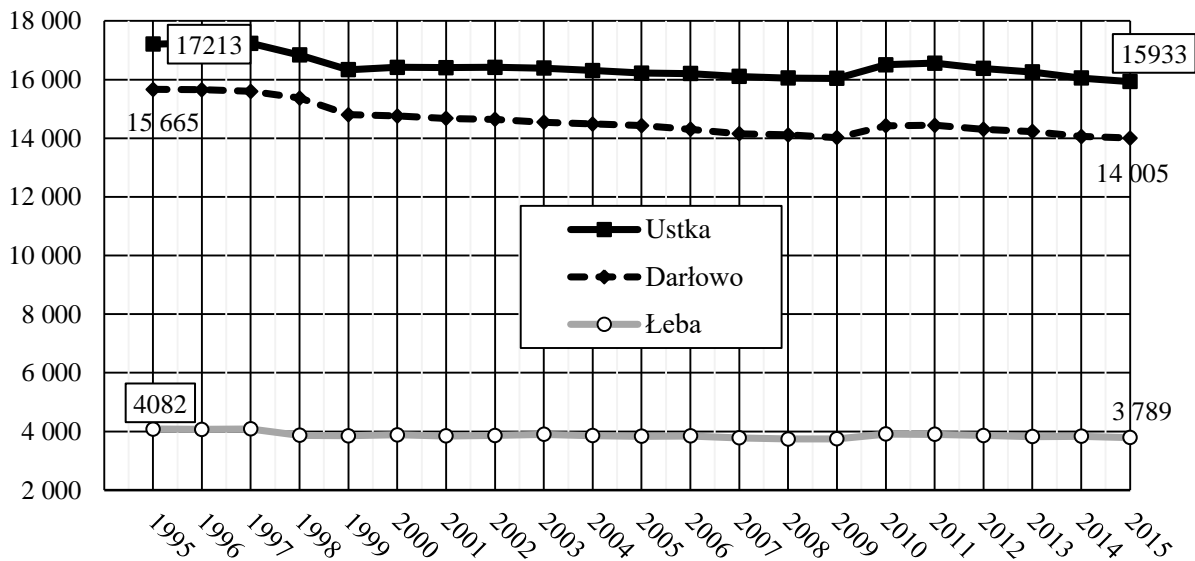
Mierniki użyte w artykule, z uwagi na ograniczenia dotyczące zbieranych i udostępnianych przez polskie służby statystyczne danych źródłowych, są kompromisem pomiędzy dostępnością danych a ich pożądaną merytoryczną poprawnością. W tym kontekście w pełni uzasadniona jest uwaga D. Strahl (2004, s. 344), że dobór mierników jest nie tylko pochodną celu badań oraz przyjętych definicji kapitału ludzkiego i lokalnego rozwoju gospodarczego, ale również możliwości w zakresie dysponowania odpowiednim materiałem statystycznym.

Analiza kapitału ludzkiego Ustki

Kapitał ludzki generują zasoby pracy, przy czym warto zauważyć, że pojęcie zasobów, które jest w literaturze często utożsamiane z kapitałami, jest pojęciem szerszym niż kapitał. W artykule jako miary, charakteryzujące kapitał ludzki w ujęciu zasobowym, przyjęto wskaźniki określające potencjał ludzki (będący pochodną sytuacji demograficznej) oraz stopień aktywizacji zawodowej i ekonomicznej ludności. O wielkości zasobów pracy decyduje przede wszystkim liczba ludności faktycznie zamieszkującej dane terytorium¹¹.

¹¹ Bazową informacją dla liczby i struktury mieszkańców Ustki, Darłowa i Łeby były dane ze spisów powszechnych (przeprowadzonych w latach 1998, 2002, 2010), dla lat „międzyspisowych” korygowane metodą bilansową według następującego schematu: stan ludności na początek roku + urodzenia żywe – zgony + zameldowania na pobyt stały – wymeldowania z pobytu stałego = stan ludności na końcu roku.

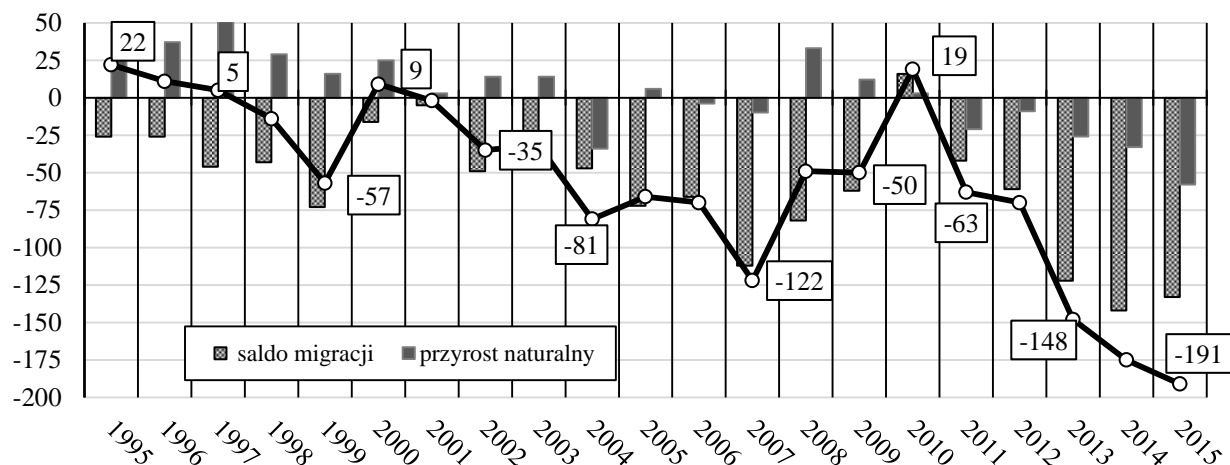
Wykres 1. Ludność faktycznie zamieszkała w Ustce, Darłowie i Łebie na dz. 31.XII [osoby]

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2793#> (data dostępu: 20.11.2017).

Zaprezentowaną na wykresie 1 tendencję zmniejszania się liczby ludności należy ocenić niekorzystnie, przy czym największy spadek liczby mieszkańców, bo o 10,6% dotyczył Darłowa; dla Ustki i Łeby spadek był prawie jednakowy i wynosił odpowiednio 7,4% i 7,2%. Wielkość populacji była przy tym zależna od dwóch czynników: przyrostu naturalnego oraz salda migracji (wykr. 2). Dodatni przyrost naturalny w Ustce występował głównie w okresie 1995-2003, natomiast ostatnie 5 lat analizy to rosnąca przewaga zgonów nad urodzeniami i w konsekwencji całkowita zmiana sytuacji demograficznej. Z danych wykresu 2 wynika, że na spadek liczby mieszkańców Ustki większy wpływ niż przyrost naturalny miała migracja ludności. Decydująca przy tym była migracja wewnętrzna, saldo migracji zagranicznej za lata 1995-2015 było bowiem dodatnie (z zagranicy przybyło 104 osób a wyemigrowało 75). Także w pozostałych gminach o spadku liczby mieszkańców decydowała przede wszystkim migracja wewnętrzna.

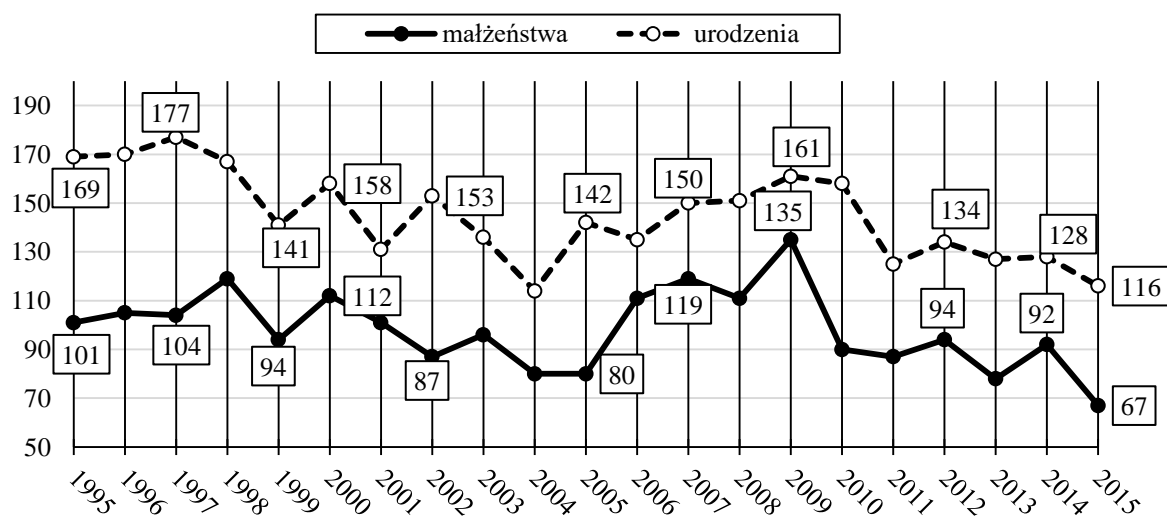
Wykres 2. Zmiana liczby mieszkańców Ustki ogółem [osoby]

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2793#> (data dostępu: 20.11.2017).

Warto zwrócić uwagę na korelację liczby urodzeń z liczbą zawieranych przez ustczan związków małżeńskich, pokazaną na wykresie 3. Wartość wskaźnika Pearsona dla tej współzależności (0,63) wskazuje na umiarkowaną zależność pomiędzy tymi zmiennymi¹².

Wykres 3. Liczba zawieranych małżeństw i liczba urodzeń w Ustce

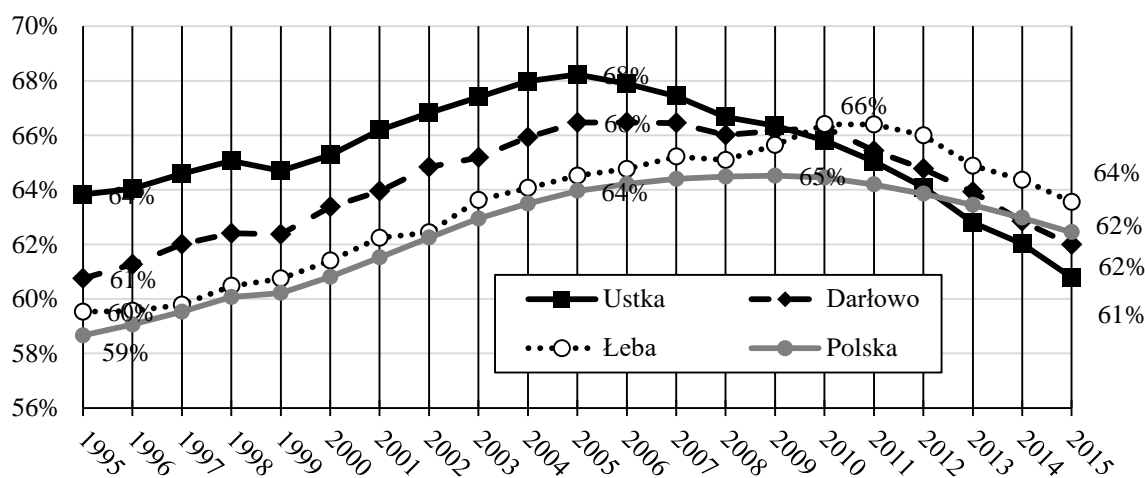
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2793#> (data dostępu: 20.11.2017).

Wymaga podkreślenia, że o realnych zasobach pracy decyduje liczba mieszkańców będących w wieku produkcyjnym (mężczyźni: 15-64 lata, kobiety: 15-59 lat). Wskaźnik udziału ludności w wieku produkcyjnym, przedstawiony na wykresie 4, kształtował się dla

¹² Przyjmuje się (Kośny i Peternek 2011, s. 74), że wartość współczynnika Pearsona w przedziale: 0,4-0,7 to zależność umiarkowana, 0,7-0,9 – zależność znacząca, powyżej 0,91 – zależność bardzo silna.

Ustki aż do roku 2009 na wyższym poziomie niż w porównywanych miastach, tj. Darłowie i Łebie. Równocześnie aż do roku 2012 przekraczał on średni udział ludności w wieku produkcyjnym dla całej Polski. Niemniej od roku 2006 wystąpiła zmiana tendencji z rosnącą na malejącą, niekorzystną z punktu widzenia podaży pracy. Relacje pomiędzy poszczególnymi grupami wiekowymi, tj. produkcyjną, przedprodukcyjną (do lat 17) i poprodukcyjną (mężczyźni – 65 lat i więcej, kobiety – 60 lat i więcej) zaprezentowano na wykresie 4, w postaci wskaźników obciążenia demograficznego.

Wykres 4. Udział ludności w wieku produkcyjnym w ludności ogółem Ustki, Darłowa i Łeby [%]

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2793#>, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/3802#>, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2767#>, <http://bdm.stat.gov.pl/> (data dostępu: 20.11.2017).

Szczególnie niekorzystnie, z punktu widzenia kapitału ludzkiego Ustki, kształtowała się relacja ludności w wieku poprodukcyjnym do ludności w wieku przedprodukcyjnym. Pozytywnie natomiast należy ocenić wzrost współczynnika zależności demograficznej, liczonego jako stosunek osób nieprodukcyjnych do produkcyjnych (Dańska-Borsiak Dań, Laskowska 2016, s. 33; Murkowski 2017, s. 118). Wskaźnik ten, będący zmienną o charakterze destymulanta, osiągnął w końcowym roku analizy poziom tylko o 7% wyższy od średniej krajowej¹³ (60,3). Warto zauważyć, że zaobserwowane zmiany struktury demograficznej, analogicznie jak w większości krajów rozwiniętych, są charakterystyczne dla fazy tzw. drugiego przejścia demograficznego, cechującego się spadkiem płodności poniżej poziomu gwarantującego ciągłą zastępowalność pokoleń (Szmytkowska i inni 2010, s. 7; Pruszyński, Putz 2016, s. 129-130).

¹³ Źródło: GUS, dostępny na : http://swaid.stat.gov.pl/Demografia_dashboards/Raporty_Predefiniowane/RAP_DB_DDEM_3.aspx (data dostępu: 20.11.2017).

Jako miernik wielkości kapitału ludzkiego wykorzystywane są również społeczne zasoby pracy, obejmujące ludność aktywną zawodowo, czyli osoby pracujące i poszukujące pracy. Do pomiaru aktywności zawodowej wykorzystywany jest współczynnik będący stosunkiem liczby osób aktywnych zawodowo do liczby osób w wieku 15 i więcej lat (Knapińska 2009, s. 62). Wykorzystuje się również relację między osobami aktywnymi zawodowo a ludnością w wieku produkcyjnym i tą metodą posłużono się w artykule. Wzięto w tym przypadku pod uwagę, że mieszkańcy w wieku uprawniającym ich do przejścia na emeryturę, z naturalnych przyczyn, stosunkowo rzadko należą do grupy poszukujących pracy.

Wykres 5. Wskaźniki obciążenia demograficznego [osoby]

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2793#> (data dostępu: 20.11.2017).

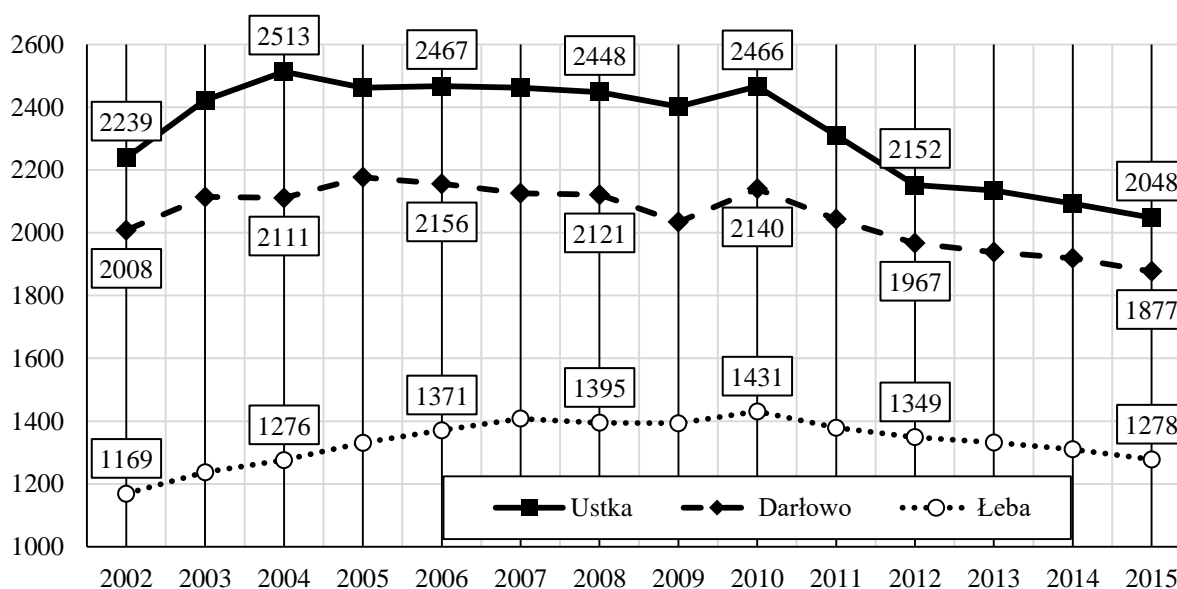
W przypadku analizowanych JST istnieje jednak problem z obliczeniem wskaźnika aktywności zawodowej, z uwagi na niepełne dane w zakresie liczby pracujących¹⁴. Dla urealnienia wskaźnika aktywności zawodowej podjęto próbę oszacowania przybliżonej liczby pracujących w mikroprzedsiębiorstwach, przyjmując jako bazę informacje ze Spisu Powszechnego 2002.

Proces dwudziestoletniego dynamicznego rozwoju gospodarczego przyczynił się w „azjatyckich tygrysach” nie tylko do zmiany ich pozycji na rynku globalnym ale również do zmiany ich społeczeństw. W państwach tych ukształtowała się nowa, pewna siebie, otwarta na świat globalny, wykształcona kapitalistyczna klasa średnia nie potrzebująca już

¹⁴ W źródłowej bazie danych (BDL), do tej kategorii na poziomie gminnym nie zalicza się bowiem m.in. osób, które były zatrudnione w zakładach osób fizycznych o liczbie pracujących do 5 (w latach 1995-1998) i do 9 (dla roku 1999) oraz w podmiotach gospodarczych o liczbie pracujących do 9 osób (od 2000 r.).

opiekuna w postaci państwa technokratycznego. Powstaje więc pytanie w jaki sposób powinny być dostosowane instrumenty interwencji państwowej do wewnątrz krajowych zmian uwarunkowań społeczno-gospodarczych, a także do dynamicznie ewoluujących warunków zewnętrznych¹⁵.

Wykres 6. Liczba mikroprzedsiębiorstw w Ustce, Darłowie i Łebie

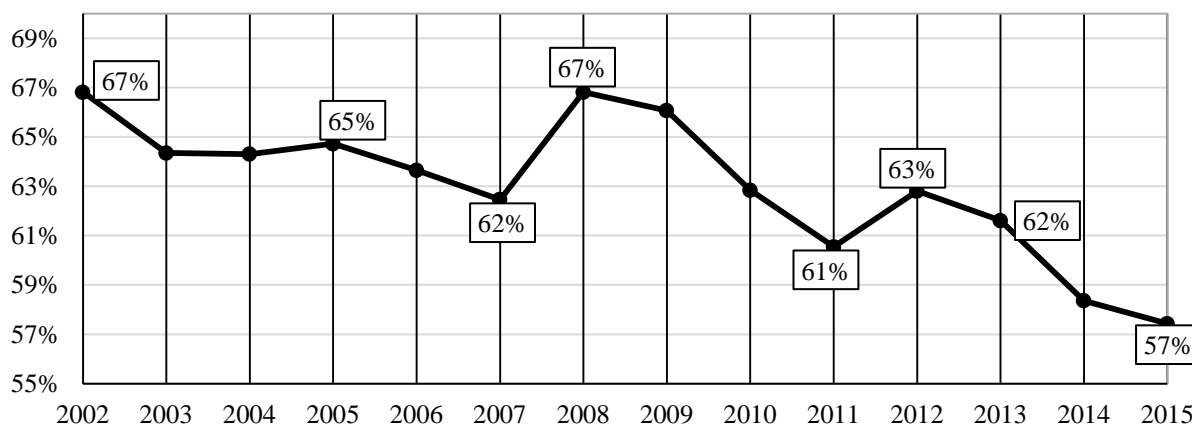

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2793#>, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/3802#>, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2767#> (data dostępu: 20.11.2017).

Problem jest poważny, ponieważ udział mikroprzedsiębiorstw w strukturze wszystkich podmiotów w okresie 2002-2015 był równy około 97%. Na podstawie danych opublikowanych w Banku Danych Lokalnych obliczono, że w 2239 mikroprzedsiębiorstwach pracowało 2958 osób, stąd założono, że przeciętnie w każdym z nich zatrudnionych było średnio 1,3 pracowników.

¹⁵ Więcej na temat rozwoju i kryzysu w azjatyckim basenie Pacyfiku zob. w (Castells 2009, s. 189-302).

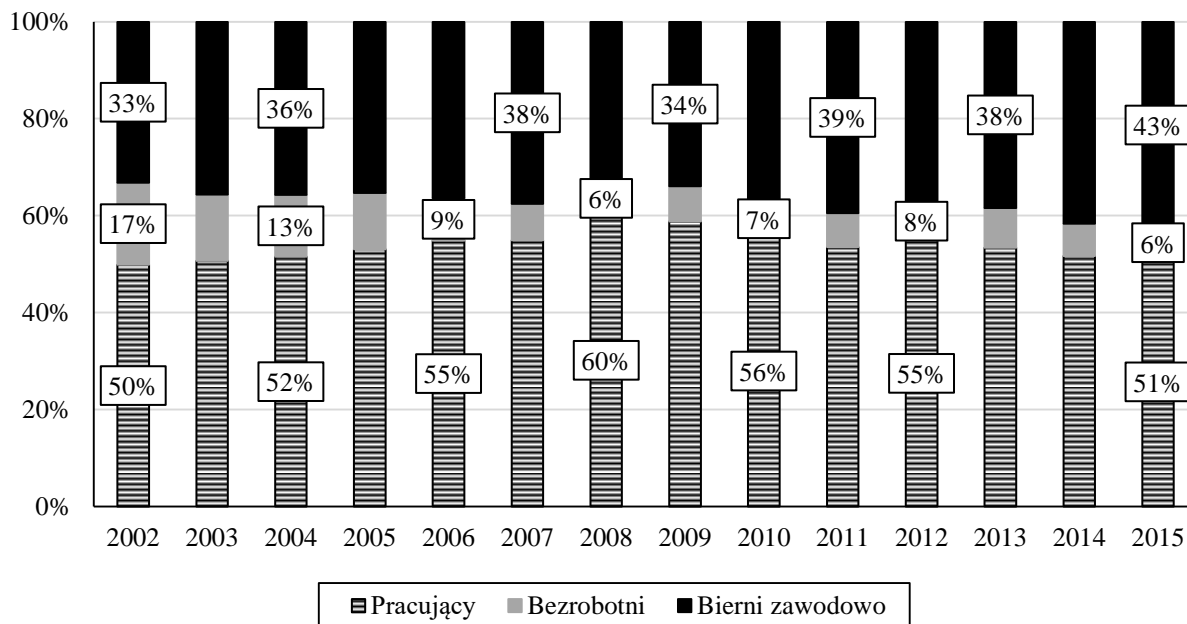
Wykres 7. Współczynnik aktywności zawodowej mieszkańców Ustki [%]

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2793#> (data dostępu: 20.11.2017).

Wykres 7 wskazuje na niekorzystną tendencję zmniejszania się aktywności zawodowej. Dla zbadania przyczyn tego zjawiska konieczne było dokonanie analizy struktury ludności w wieku produkcyjnym pod względem jej aktywności ekonomicznej. Jak wynika z danych wykresu 8, zmniejszającej się liczbie bezrobotnych towarzyszyła niekorzystna, pod względem ekonomicznym, rosnąca liczba biernych mieszkańców Ustki.

Wykres 8. Aktywność ekonomiczna ludności Ustki w wieku produkcyjnym [%]

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2793#> (data dostępu: 20.11.2017).

Jako podstawowy wskaźnik mierzący jakość kapitału ludzkiego przyjęto wartość wydatków edukacyjnych przypadającą na jednego uczącego się ustczanina. Ocenie poddano

także realne płace mieszkańców przyjmując, że ich poziom jest w dużym stopniu funkcją posiadanych przez nich umiejętności (Roszkowska, Rogut 2007, s. 80).

Tabela 1. Wydatki edukacyjne i średnie wynagrodzenia (w cenach realnych) [zł]

Lata	Wydatki edukacyjne <i>per capita</i>	Średnie wynagrodzenie brutto	Lata	Wydatki edukacyjne <i>per capita</i>	Średnie wynagrodzenie brutto	Lata	Wydatki edukacyjne <i>per capita</i>	Średnie wynagrodzenie brutto
1995	.	.	2002	1090	1663	2009	2106	2181
1996	931	.	2003	1371	1743	2010	2538	2281
1997	1045	.	2004	1708	1773	2011	3539	2287
1998	1064	.	2005	2309	1835	2012	2702	2285
1999	1294	.	2006	2005	1883	2013	2746	2350
2000	1149	.	2007	2149	2003	2014	2842	2560
2001	1236	.	2008	2287	2097	2015	3004	2650

Uwaga: . brak danych.

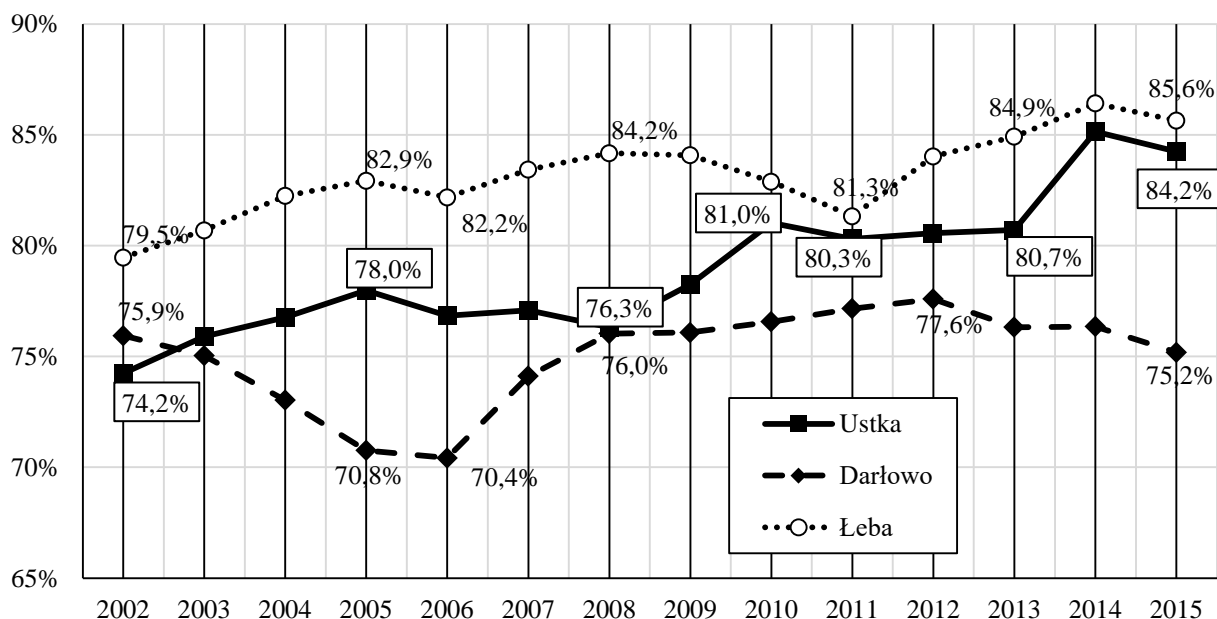
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BIP, dostępny na: <http://bip.um.ustka.pl/Article/id,371.html>, BDL/dane/teryt/kategoria/2793#, portal Polska w liczbach, <http://www.polskawliczbach.pl/Ustka> (data dostępu: 20.11.2017).

Jak wynika z danych przedstawionych w tabeli 1, wydatki bieżące w budżecie Ustki na edukację (dział 801 Klasyfikacji Budżetowej – Oświata i wychowanie oraz dział 854 – Edukacyjna opieka wychowawcza) liczone *per capita*, tj. na jednego przedszkolaka i ucznia, wzrosły 3,2-krotnie w okresie 1996-2015. Należy przy tym zaznaczyć, że dane w tabeli dotyczą tylko wydatków bieżących, bez inwestycyjnych. Pozytywna ocena zaprezentowanej tendencji wynika z przyjęcia założenia, że kwalifikacje rozwijane w procesie edukacji i wychowania są tym większe, im większe są nakłady przeznaczone na kształcenie (Moroń 2012, s. 16-17).

Pośrednio jakość kapitału ludzkiego może być także scharakteryzowana przez wartość średnich płac, zakładając, że ich wzrost koreluje, zarówno z poziomem wykształcenia, jak i doświadczeniem zawodowym pracujących oraz odzwierciedla zmiany ich produktywności. Główne wady przyjęcia założenia, że różnice w wynagrodzeniach w sposób istotny odzwierciedlają różnice w produktywności kapitału ludzkiego, to przede wszystkim nie uwzględnianie efektów wzrostu gospodarczego oraz czynników wpływających na lokalne zaburzenia wynagrodzeń, takich jak np. utrzymujące się wysokie bezrobocie lub lokalny monopson na rynku pracy (Czajkowski 2012, s. 9-10). Uzupełniająco, dla oceny przeszło 1,5-krotnego (w latach 2002-2015), z uwzględnieniem inflacji, wzrostu płac dokonano porównania średnich wynagrodzeń mieszkańców analizowanych gmin z średnim

wynagrodzeniem w kraju (wykr. 9), odnotowując – w przypadku Ustki – zwiększenie poziomu płac w badanym okresie o 10 p.p.

Wykres 9. Udział średniego wynagrodzenia brutto w średnim wynagrodzeniu w kraju [%]

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych portalu „Polska w liczbach”, dostępny na: <http://www.polskawliczbach.pl/> <http://www.polskawliczbach.pl/Ustka>, <http://www.polskawliczbach.pl/Łeba>, <http://www.polskawliczbach.pl/Darłowo> (data dostępu: 20.11.2017).

W artykule zaproponowane także mierniki pomiaru jakości kapitału ludzkiego związane z nauką języków obcych oraz komputeryzacją szkół, mimo, że to poziom wykształcenia uważany jest za bazowy element oceny tego kapitału (Zieliński, Gaura 2014, s. 9-18). Powyższe ograniczenie jest konsekwencją dostępu w Banku Danych Lokalnych, w zakresie wykształcenia mieszkańców, tylko do danych z lat spisowych (1998, 2002). Wskaźniki skolaryzacji w przypadku Ustki są nieprzydatne, ponieważ kształtują się na poziomie powyżej 100%, z uwagi na uczęszczanie do szkół także dzieci spoza gminy (Bank Danych Lokalnych).

Tabela 2. Uczniowie uczący się języków obcych w szkołach Ustki [osoby, %]

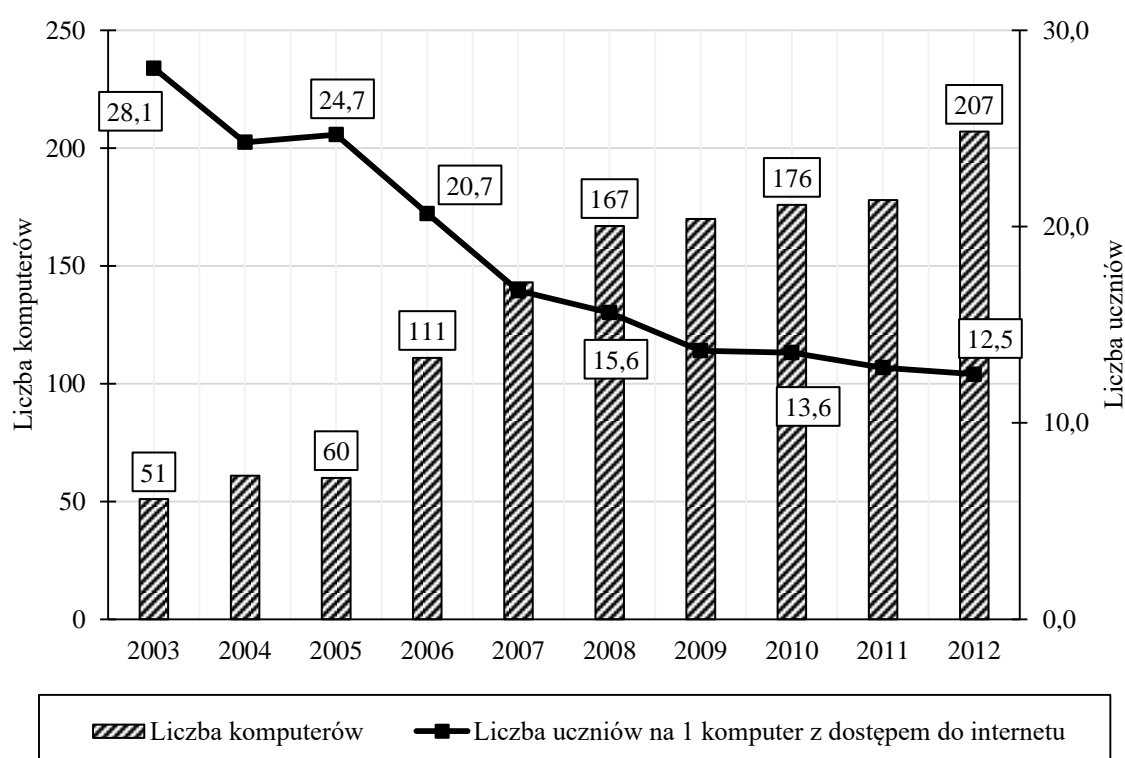
Wyszczególnienie		2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Szkoły podstawowe	Liczba uczniów	1243	1172	1131	1151	1109	996	1206	1342
	% uczniów ogółem*	126%	127%	127%	129%	125%	117%	131%	130%
Gimnazja	Liczba uczniów	807	807	1119	1282	1048	982	1018	1090
	% uczniów ogółem*	119%	118%	165%	200%	176%	175%	182%	190%

Uwaga: * uczniowie są wykazywani tyle razy na ile języków uczęszczają.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2793#> (data dostępu: 20.11.2017).

W warunkach gospodarki opartej na wiedzy, uznając za bardzo trafną opinię, którą wyraził D. Bell, że „wiedza i informacja stały się źródłem strategii i przemian społeczeństwa, czyli tym samym, co kapitał i praca w społeczeństwie przemysłowym” (za: Olechnicka 2000, s. 38), do umiejętności podnoszących w znacznym stopniu jakość kapitału ludzkiego (obok znajomości języków obcych) można zaliczyć również wykorzystywanie technologii informatycznej. Wykres 10 pokazuje, że w analizowanym okresie nastąpił 4-krotny wzrost liczby komputerów w szkołach i przeszło dwukrotnie zwiększyła się dostępność internetu dla uczniów.

Wykres 10. Komputery w szkołach podstawowych i gimnazjach w Ustce [szt., osoby]

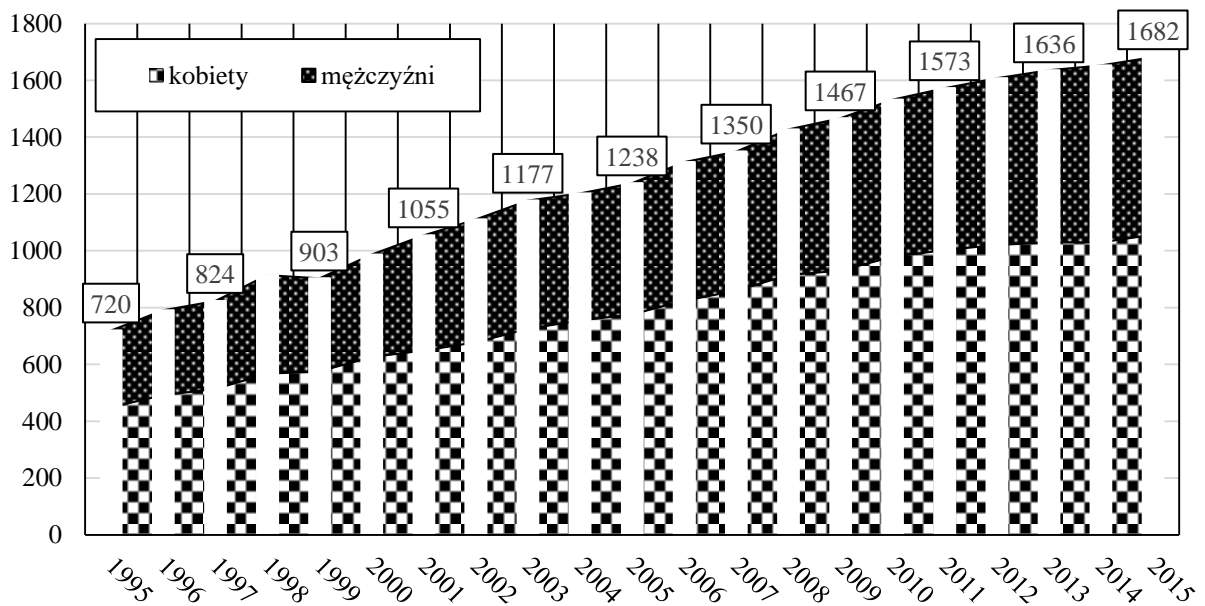

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2793#> (data dostępu: 20.11.2017).

Za jedną z najważniejszych pozaekonomicznych cech jakościowych kapitału ludzkiego uznaje się stan zdrowia. Ponieważ przy ocenie stanu zdrowia wychodzi się z założenia, że im ludzie są zdrowsi, tym dłużej żyją – wydaje się, że odpowiednią miarą jakościową może być przeciętna długość życia¹⁶.

¹⁶ Miernik ten jest jedną ze składowych Wskaźnika Lokalnego Rozwoju Społecznego (Arak i in. 2012, s. 36-38).

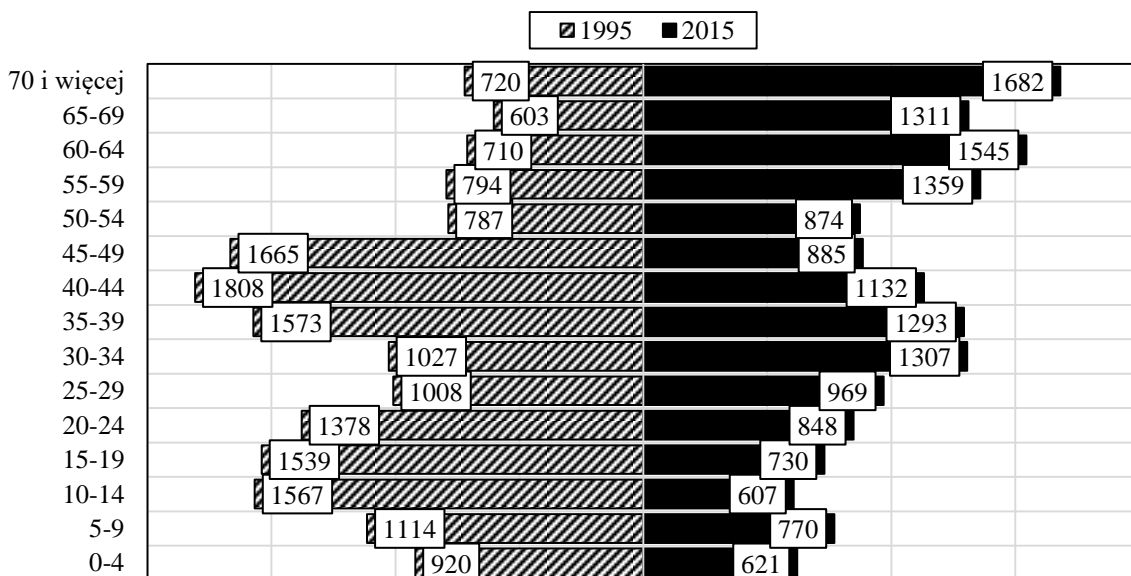
Wykres 11. Liczba mieszkańców Ustki powyżej 70 roku życia [osoby]

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2793#> (data dostępu: 20.11.2017).

Z uwagi jednak na brak dostępnych danych w tym zakresie, spróbowano oszacować wielkość tego miernika w sposób pośredni, wykorzystując do tego fakt, że liczba mieszkańców Ustki w wieku 70 lat i więcej, jak i procentowy udział tej grupy w całej populacji, zwiększały się w całym okresie badawczym. Z danych wykresu 11 można wnioskować, że średni czas trwania życia ustczan wydłużył się, bez oczywiście skwantyfikowania tej wielkości.

Wykres 12. Piramida wieku mieszkańców Ustki, lata 1995 i 2015 [osoby]

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2793#> (data dostępu: 20.11.2017).

Wykres 12 jest graficznym obrazem struktury ludności w postaci kombinacji dwóch przylegających do siebie histogramów rozkładu wieku, skonstruowanych oddzielnie dla lat 1995 i 2015. Warto podkreślić, że histogram dla roku 2015 jest odbiciem struktury typu regresywnego (wąska podstawa piramidy i szerokie zwieńczenie), co jest układem charakterystycznym dla starzejących się społeczeństw.

Elementy oceny lokalnego rozwoju gospodarczego

Relacje pomiędzy kapitałem ludzkim a rozwojem gospodarczym Ustki analizowano w odniesieniu do zmian ilościowych, czyli wzrostu gospodarczego a także do przemian jakościowych, zakładając, że miarą skuteczności tych działań jest wzrost poziomu życia (Bąkiewicz, Czaplicka 2011, s. 77). Ponieważ ocena wzrostu gospodarczego przy pomocy PKB, na szczeblu gminnym była utrudniona z uwagi na brak dostępu do odpowiedniego materiału statystycznego, w opracowaniu posłużono się miernikami zamożności. Przedmiotem badania były dochody mieszkańców obliczone na podstawie deklaracji podatkowych PIT oraz dochody własne gminy, w których pominięto środki z dotacji celowych oraz funduszy unijnych, nie mające związku z trwałym wzrostem zamożności. W ramach analizy jakościowych aspektów lokalnego rozwoju gospodarczego badano przekształcenia strukturalne, pod kątem sprawdzenia na ile miały one charakter stymulantów wzrostu gospodarczego. Przy założeniu, że pozytywny wpływ kapitału ludzkiego na rozwój gospodarczy, może dokonywać się tak poprzez wzrost produktywności jak i przedsiębiorczości, zbadano kształtowanie się w okresie badawczym stopy przedsiębiorczości.

Tabela 3. Realne dochody mieszkańców i własne JST per capita [zł]

Lata	Dochody mieszkańców per capita	Dochody własne JST per capita	Lata	Dochody mieszkańców per capita	Dochody własne JST per capita	Lata	Dochody mieszkańców per capita	Dochody własne JST per capita
1995	7 233	201	2002	8 461	395	2009	12 077	716
1996	6 928	289	2003	8 524	441	2010	12 493	667
1997	7 131	280	2004	8 726	577	2011	12 282	883
1998	7 326	310	2005	9 098	773	2012	12 167	743
1999	8 875	530	2006	9 925	601	2013	12 877	790
2000	8 414	438	2007	10 785	885	2014	13 230	856
2001	8 550	411	2008	11 650	974	2015	13 931	941

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Skarbowego w Słupsku (pismo z dnia 14.12.2017, znak: 2216-SKA3.4020.4.157.2017) i BDL, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2793#> (data dostępu: 20.11.2017).

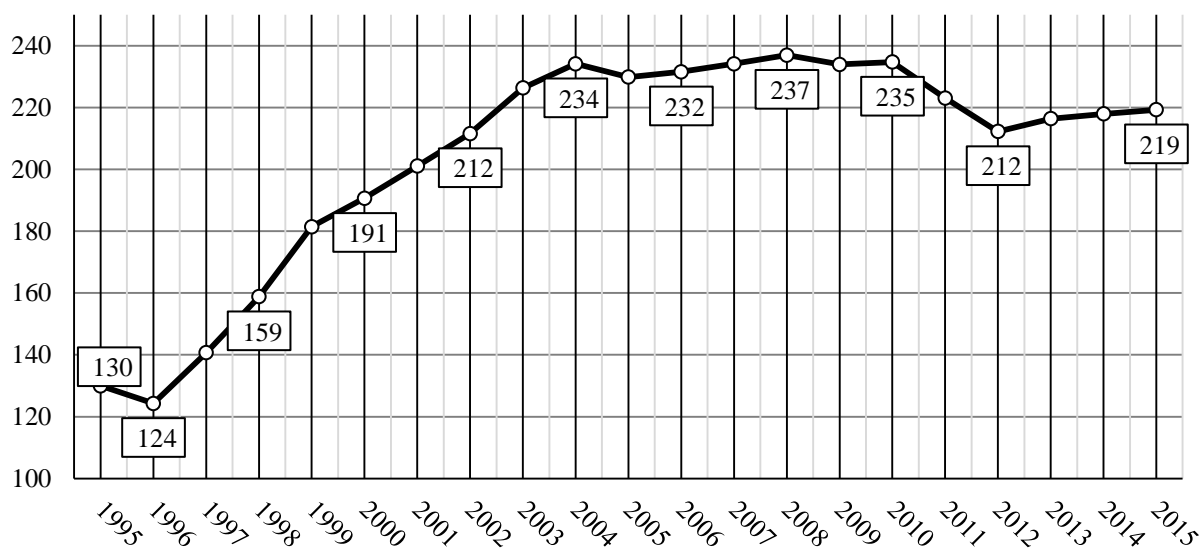
Prawie 2-krotny wzrost realnego wskaźnika zamożności mieszkańców Ustki przedstawiony w tabeli 3 (w cenach nominalnych wzrost był prawie 5-krotny), można uznać za podstawę pozytywnej oceny dynamiki rozwoju gospodarczego Ustki. Ocenę tę potwierdza wzrost udziału średniego dochodu mieszkańca gminy w wielkości PKB przypadającej na jednego mieszkańca województwa pomorskiego¹⁷, który w roku 2000 wyniósł 76%, a w 2015 osiągnął poziom 80%. Może to świadczyć, przy wszystkich zastrzeżeniach, związanych z różną metodologią liczenia porównywanych mierników że, tempo wzrostu zamożności ustczan było od roku 2000 nieznacznie wyższe od wzrostu średniej zamożności (liczonej wskaźnikiem PKB) mieszkańców całego województwa. Analiza korelacji pomiędzy dynamiką rozwoju gospodarczego Ustki, mierzoną wskaźnikami dochodów mieszkańców a zmianami w jakości kapitału ludzkiego, mierzonymi nakładami JST na edukację, wskazuje na występowanie bardzo silnej współzależności 0,91 i to przy współczynniku determinacji na poziomie około 83%, świadczącym o wysokiej dokładności dopasowania regresji do danych empirycznych.

W tabeli 3 pokazano również kształtowanie się średnich dochodów własnych gminy, które realnie zwiększyły się w analizowanym okresie 4,7-krotnie. Należy przy tym zaznaczyć, że na ich wysokość nie miały wpływu uwarunkowania lokalizacyjne, stanowiące np. główne źródło dochodów najbogatszej gminy polskiej, tj. Kleszczewa¹⁸. Warto też zauważyć, że na tempo wzrostu dochodów własnych gminy, poza działaniami samorządu i mieszkańców Ustki, w znacznym stopniu oddziaływały zmiany koniunktury gospodarczej (np. kryzys gospodarczy w latach 2009-2010) oraz polityka fiskalna państwa, na którą wpływu JST nie miała.

¹⁷ Źródło: Pomorze Zachodnie, eRegion, dostępny na: <http://eregion.wzp.pl/wskaznik/produkt-krajowy-brutto-na-1-mieszkanca> (data dostępu: 12.02.2018).

¹⁸ Na ponad 234 mln zł (tyle w 2013 r. wynosił budżet gminy Kleszczew) przeszło 150 mln to były podatki od nieruchomości, opłata eksploatacyjna i inne opłaty, płacone przez kopalnię węgla brunatnego i elektrownię Bełchatów (Solska 2014).

Wykres 13. Stopy przedsiębiorczości – Ustka

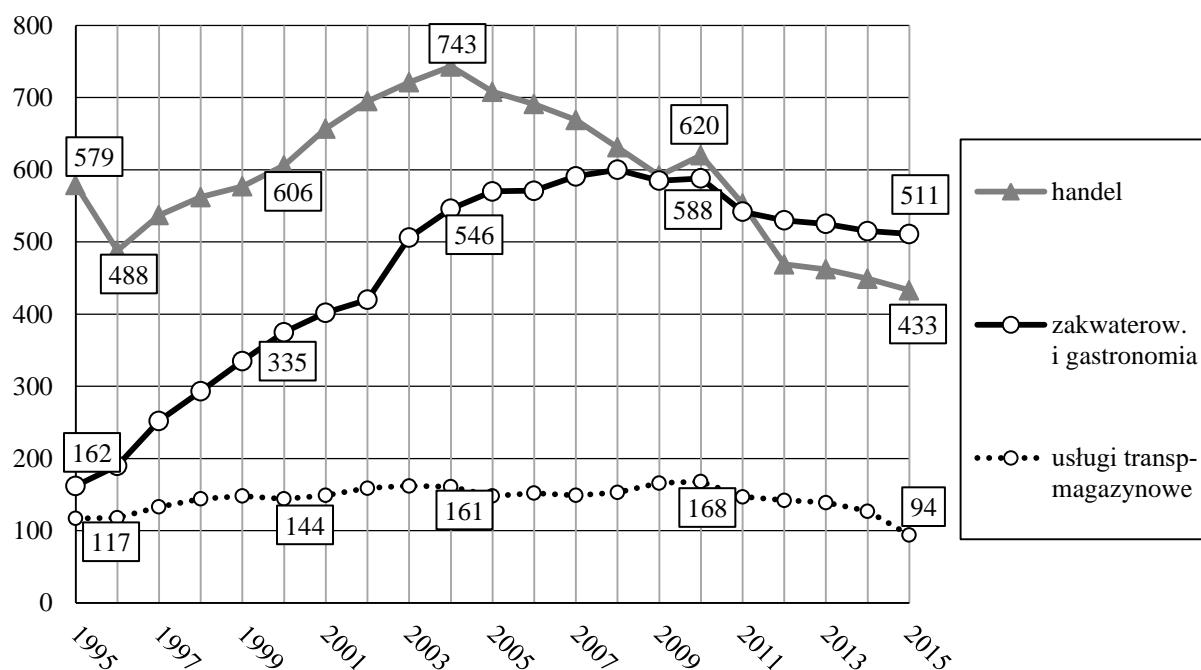
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2793#> (data dostępu: 20.11.2017).

Zmiany w potencjale gospodarczym badanej JST ilustruje wykres 13, przedstawiający kształtowanie się stopy przedsiębiorczości liczonej jako liczba podmiotów gospodarczych przypadających na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym. Wzrostowi stopy przedsiębiorczości w latach 1995-2004 towarzyszyło zwiększanie się realnych zasobów pracy, mierzonych wskaźnikiem udziału ludności w wieku produkcyjnym w populacji gminy (wykr. 4). Współzależność obydwu zmiennych mierzona wskaźnikiem korelacji Pearsona na poziomie 0,94, przy współczynniku determinacji 87%, należy ocenić jako bardzo silną.

Korzystnie ocenianym wyróżnikiem zmian jakościowych w strukturze rzeczowej jest przemieszczanie się zasobów kapitałowych do dziedzin bardziej produktywnych i konkurencyjnych. Współcześnie takim rodzajem działalności w najbardziej rozwiniętych gospodarkach są usługi (Czaplicka 2011, s. 3). W przypadku Ustki w konsekwencji drastycznego spadku produkcji przemysłu stoczniowego oraz wyprowadzenia dużych przetwórci ryb poza granice miasta, udział przedsiębiorstw przemysłowych zmalał z 12% do 7%, a udział podmiotów świadczących usługi¹⁹ zwiększył się na koniec okresu badawczego z 76% do 82%. Co ważne wzrósł udział przedsiębiorstw świadczących usługi biznesowe i informatyczne, pełniących rolę nośników współczesnego postępu technologicznego i organizacyjnego, w 2015 ich udział w liczbie przedsiębiorstw usługowych wyniósł 6,8%.

¹⁹ Badanie sektora usług rynkowych objęło następujące sekcje PKD: handel i naprawy, hotele i restauracje, transport, gospodarka magazynowa, łączność, pośrednictwo finansowe, obsługa nieruchomości i firm, działalność usługowa komunalna, społeczna i indywidualna (Głuszyński i inni 2013, s. 12).

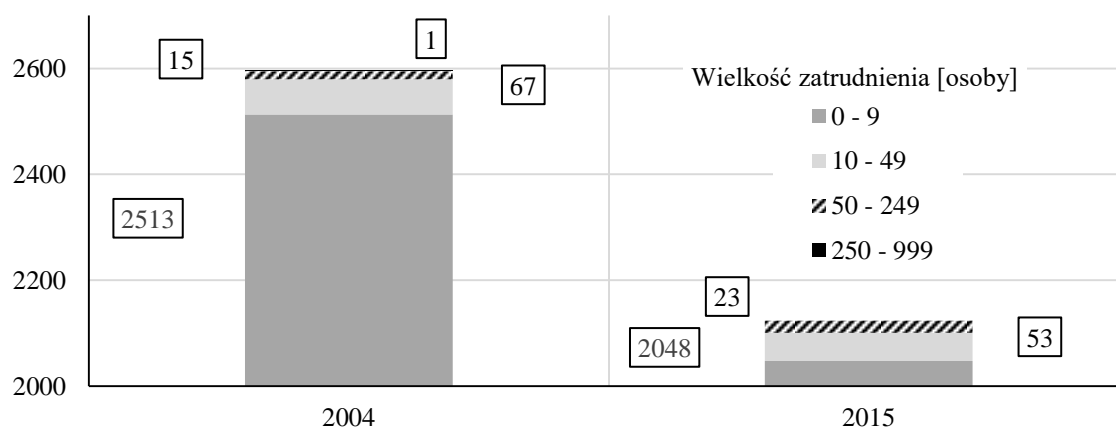
Wykres 14. Liczba podmiotów gospodarczych według wybranych rodzajów usług rynkowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2793#> (data dostępu: 20.11.2017).

Wykres 14 pokazuje, że nastąpiła także zmiana lidera wśród usługodawców. Przedsiębiorstwa handlowe utraciły po roku 2011 pierwszą pozycję na rzecz podmiotów obsługujących ruch turystyczny, świadczących usługi w dziedzinie zakwaterowania i gastronomii. Usługi typu hotelarskiego były świadczone przez różne obiekty – hotele, pensjonaty, ale znaczący udział miały także osoby fizyczne zajmujące się sezonowym wynajmem kwater prywatnych (Baza Internetowa Regon). Jak wynika z danych pokazanych na wykresie, 15 w strukturze gospodarki Ustki dominowały mikroprzedsiębiorstwa (zatrudniające do 9 pracowników), stanowiąc około 97% przedsiębiorstw ogółem.

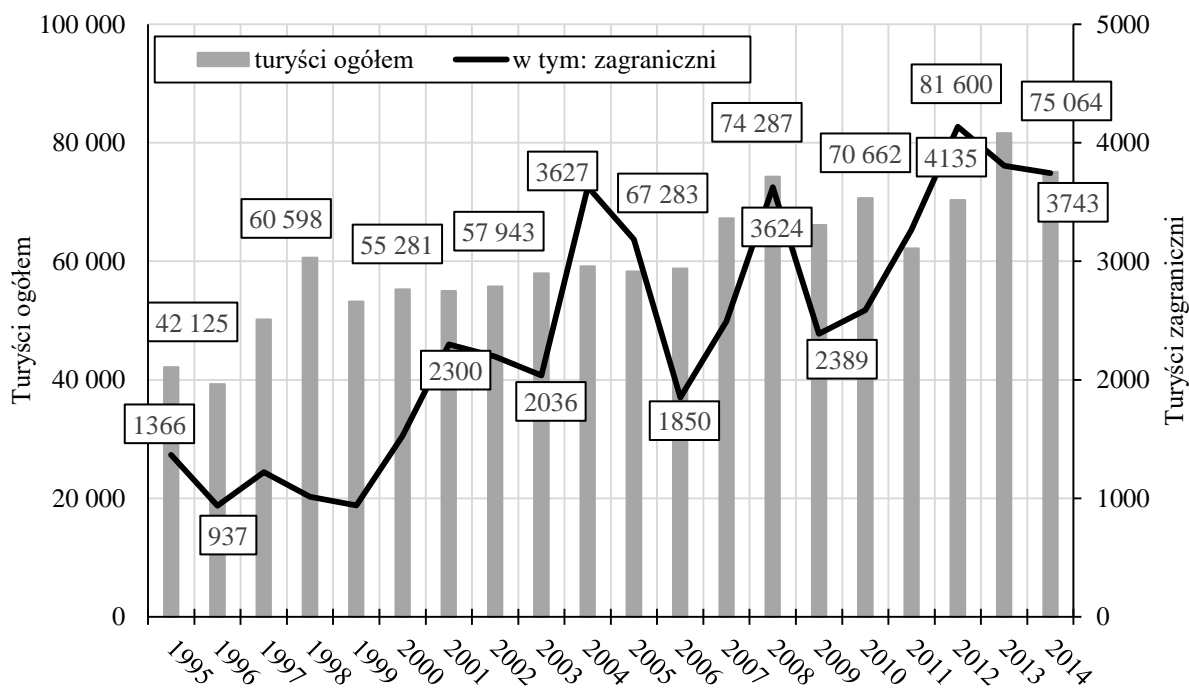
Wykres 15. Liczba podmiotów gospodarczych według klas wielkości zatrudnienia

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2793#> (data dostępu: 20.11.2017).

Przedstawione na wykresie 14 zmiany strukturalne były rynkową reakcją na dynamicznie zwiększający się ruch turystyczny, wynikający z rosnącej popularności Ustki jako nadmorskiego kurortu. Uwagę zwraca znaczny – od 2004 r., czyli roku akcesji do UE – przyrost liczby turystów przyjeżdżających z zagranicy.

Wykres 16. Liczba turystów w Ustce [osoby]

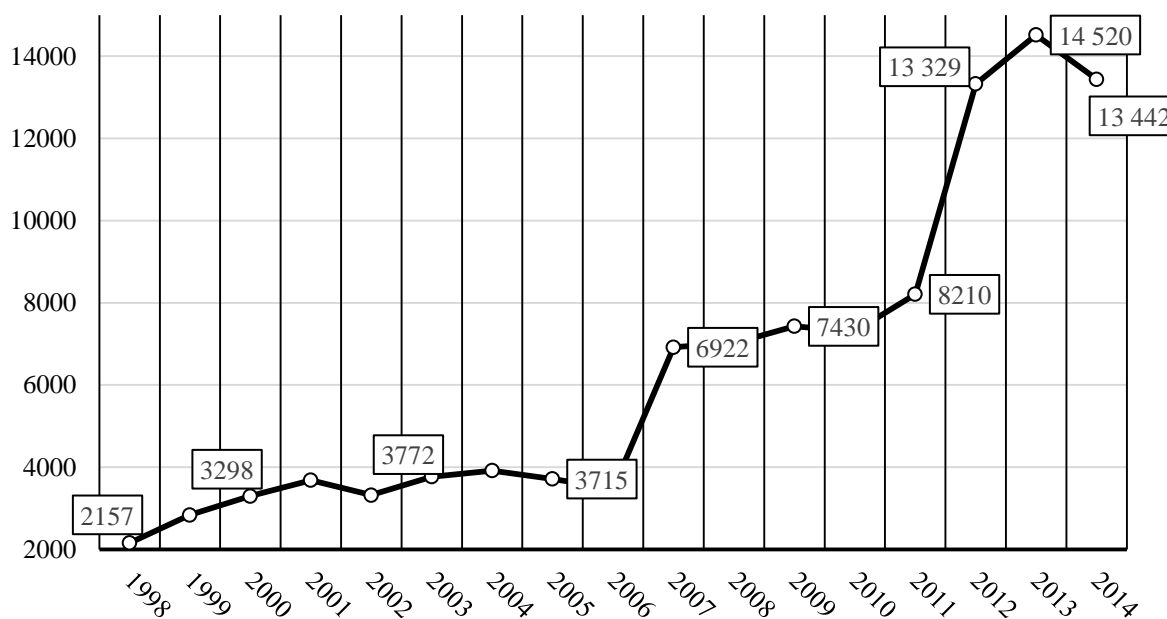

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2793#> (data dostępu: 20.11.2017).

Najszybciej przy tym, obok tradycyjnej turystyki rekreacyjnej, rozwijała się turystyka zdrowotna²⁰, w rezultacie czego najmłodsza chronologicznie funkcja gospodarcza w Ustce, stała się w II połowie badanego okresu jej funkcją najważniejszą. W oparciu o własne udokumentowane złoża surowców balneologicznych: solanki i torfu leczniczego (borowiny), usteckie sanatoria świadczyły całoroczne usługi lecznicze, obejmujące profilaktykę i rehabilitację (w tym usługi typu SPA & Wellnes) oraz leczenie schorzeń reumatologicznych, ortopedycznych, kardiologicznych i dróg oddechowych (*Strategia Rozwoju Miasta Ustka do roku 2020*, 2009, s. 44-45, 68).

²⁰ 1 stycznia 1988 roku Ustka uzyskała status miasta uzdrowiskowego.

Wykres 17. Liczba turystów w zakładach uzdrowiskowych [osoby]

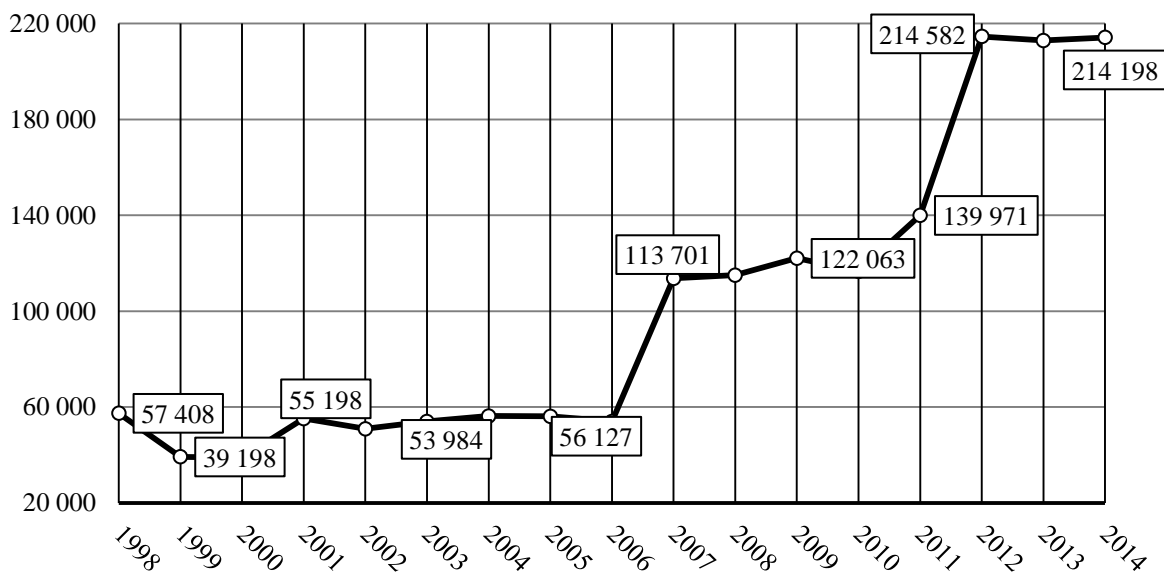

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2793#> (data dostępu: 20.11.2017).

Wymaga podkreślenia, że lokalizacja uzdrowiska i jego walory klimatyczne sprawiają, że Ustka doskonale nadaje się do prowadzenia kuracji całorocznej²¹. Jej nadmorskie położenie powoduje bowiem łagodzenie dobowych i rocznych amplitud temperatury powietrza, a równocześnie średnia liczba godzin słonecznych przekracza 1500. Przeszło 6-krotne (w latach 1998-2014) zwiększenie liczby turystów leczących się w usteckich sanatoriach – pokazane na wykresie 17 – nie byłoby jednak możliwe bez inwestycji w infrastrukturę sanatoryjną. Skokowy wzrost liczby noclegów w sanatoriach był efektem uruchomienia w roku 2007 – jednego zakładu, a w roku 2012 – kolejnych dwóch (Bank Danych Lokalnych).

²¹ Ustka jako uzdrowisko: historia i współczesność... Dostępny na: http://www.uzdrowisko-ustka.com.pl/uzdr_historia.php (data dostępu: 15.02.2018).

Wykres 18. Liczba udzielonych noclegów w zakładach sanatoryjnych Ustki

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/kategoria/2793#> (data dostępu: 20.11.2017).

Podsumowując, można stwierdzić, że najważniejszym elementem oferty turystycznej miasta, wynikającym z posiadanych zasobów naturalnych, była i jest możliwość przyjazdu do Ustki w celu poprawy zdrowia. Ważna jest przy tym dla pacjentów-turystów nie tylko baza techniczna uzdrowiska, tj. walory lecznicze obszaru, zakres i poziom usług sanatoryjnych, ale także atrakcyjność obiektów turystycznych i rekreacyjnych.

Podsumowanie

Przeprowadzone wyżej analizy pozwalają na sformułowanie następujących wniosków:

- okres 1995-2015 był – przyjmując jako kryterium wartości wskaźników zamożności – czasem dynamicznego wzrostu gospodarczego Ustki,
- ocena przemian jakościowych nie może być tak jednoznaczna, jak w przypadku zmian ilościowych; własnościowe przekształcenia dokonały się bowiem już przed rokiem 1995, natomiast rzeczowe ograniczone były do zwiększenia się udziału w strukturze gospodarczej gminy podmiotów związanych z szeroko pojętymi usługami turystycznymi,
- analiza relacji pomiędzy kapitałem ludzkim w ujęciu zasobowym a poziomem rozwoju gospodarczego pozwala na wyróżnienie dwóch podokresów o odmiennym kierunku oddziaływania na dynamikę lokalnego rozwoju. W zależności od analizowanego miernika rokiem kończącym pierwszy podokres, w którym kapitał ludzki mógł stymulująco wpływać na rozwój gospodarczy, był:

- 2004, w którym w Ustce działało najwięcej podmiotów gospodarczych a stopa przedsiębiorczości osiągnęła najwyższy poziom,
 - 2005, w którym wskaźnik udziału ludności w wieku produkcyjnym w całej populacji osiągnął maksymalną wielkość,
- d) pogorszenie się sytuacji demograficznej w drugim z podokresów (po roku 2004), a w konsekwencji coraz bardziej niekorzystne tendencje zmian wskaźników obciążenia demograficznego oraz spadki współczynników aktywności zawodowej i aktywności ekonomicznej spowodowały, że oddziaływanie kapitału ludzkiego na rozwój gospodarczy w tych latach można ocenić jako destymulujące,
- e) ujemne salda migracji wewnętrznej i towarzyszący temu zjawisku spadający od roku 2010 przyrost naturalny, w warunkach zwiększania się liczby mieszkańców w grupie poprodukcyjnej, to przesłanki do przewidywania także w przyszłości problemów społecznych związanych ze starzeniem się społeczeństwa i niekorzystnymi z punktu widzenia rynku pracy i systemu ubezpieczeń społecznych proporcjami grup wiekowych,
- f) w zakresie jakości kapitału ludzkiego, pozytywnie ocenić można nie tylko jego wzrost, mierzony realnymi wydatkami edukacyjnymi badanej JST, ale także odpowiadające mu zwiększanie się realnych dochodów mieszkańców (wskaźnik korelacji 0,91).

Zagrożeniami dla rozwoju, a tym samym wyzwaniem dla Ustki są: konieczność sprostania długoterminowym negatywnym skutkom społecznym i ekonomicznym starzenia się społeczeństwa oraz konieczność podjęcia działań prowadzących do zwiększenia atrakcyjności osiedlania się w mieście. W tym kontekście za kluczową rekomendację należy uznać realizację programu inwestycyjnego, rozszerzającego i wzbogacającego całoroczną ofertę wypoczynkową i uzdrowiskową adresowaną do krajowych i zagranicznych odbiorców usług oferowanych przez bałtycki kurort Ustka²².

Bibliografia

Adamowicz M. (2003), *Skala lokalna w terytorialnym podziale kraju*, w: M. Adamowicz (red.), *Strategie rozwoju lokalnego. Aspekty instytucjonalne*, tom I, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 20-21.

²² Z uwagi na niekompletność pewnych grup danych, na wnioski płynące z pracy należy patrzeć jako na przybliżony obraz stanu i procesów zachodzących w rzeczywistości.

Arak P., Ivanov A., Peleah M., Płoszaj A., Rakocy K., Rok J., Wyszowski K. (2012), *Krajowy Raport o Rozwoju Społecznym Polska 2012: Rozwój regionalny i lokalny*, Biuro Projektowe UNDP w Polsce, Warszawa.

Balcerowicz L. (1998), *Wolność i rozwój*, Wydawnictwo Znak, Kraków.

Bank Danych Lokalnych, dostępny na: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL> (data dostępu: 20.11.2017).

Baza Internetowa Regon, dostępny na: <https://wyszukiwarkaregon.stat.gov.pl/appBIR/index.aspx> (data dostępu: 15.01.2018).

Bąkiewicz A., Czaplicka K. (2011), *Warunki rozwoju gospodarczego* w: R. Piasecki (red.), *Ekonomia rozwoju*, PWE, Warszawa.

Biuletyn Informacji Publicznej, Urząd miasta Ustka, dostępny na: <http://bip.um.ustka.pl/> (data dostępu: 10.02.2018).

Czajkowski Z. (2012), *Kapitał ludzki – pojęcie i miary*, Instytut Gospodarki Światowej, Warszawa.

Czaplicka K. (2011), *Zróżnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa.

Dańska-Borsiak D., Laskowska I. (2016), *Kapitał ludzki i wzrost gospodarczy w podregionach*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 6 (661), GUS, PTS, Warszawa, s. 33.

Ederer P., Schuller P., Wilms S. (2007), *The European Human Capital Index: The Challenge of Central and Eastern Europe*, „Lisbon Council Policy Brief”, vol. 2, no. 3, pp. 8-17.

Głuszyński J., Kowalewska A., Skrzyńska J., Szut J. (2013), *Sektor usług nierynkowych i rynkowych w województwie podkarpackim*, Podkarpackie Obserwatorium Rynku Pracy, Rzeszów.

GUS (2015), *Rachunki narodowe według sektorów i podsektorów instytucjonalnych w latach 2010-2013*, „Studia i Analizy Statystyczne”, Warszawa.

GUS (2014), *Kapitał ludzki w Polsce w 2012 r.*, US Gdańsk.

Janc K. (2009), *Zróżnicowanie przestrzenne kapitału ludzkiego i społecznego w Polsce*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.

Knapieńska M. (2009), *Kapitał ludzki jako element otoczenia przedsiębiorstwa*, „Sposoby budowania przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstwa, Zeszyty Naukowe”, nr 1 (3), s. 62.

Knapińska M., Woźniak K. (2016), *Znaczenie kapitału ludzkiego w rozwoju społeczno-gospodarczym wybranych krajów z różnych regionów świata*, „Studia i Prace WNEiZ US”, nr 44/1, s. 138-139.

Kośny M., Peternek P. (2011), *Wielkość próby a istotność wnioskowania statystycznego*, „Didactics of Mathematics”, no. 8 (12), s. 74.

Koźuch B. (1998), *Inwestowanie w kapitał ludzki a rozwój gospodarki*, „Przedsiębiorczość i Konkurencyjność”, zeszyt 12, s. 9.

Krugman P., Wells R. (2012), *Makroekonomia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Moroń D. (2012), *Kapitał ludzki i społeczny: kreowanie i zarządzanie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.

Murkowski R. (2017), *Wyzwania i perspektywy demograficzne państw europejskich*, „Zeszyty Naukowe PTE w Zielonej Górze”, nr 6, s. 112-123.

Olechnicka A. (2000), *Rozwój regionalny w warunkach gospodarki informacyjnej*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 4 (4)/2000, s. 38, dostępny na: www.studreg.uw.edu.pl/pdf/SRIL04/Art03.pdf (data dostępu: 10.12.2016).

Płoszaj A. (2007), *Cztery kapitały w strategiach lokalnych* w: G. Gorzelak (red.), *Polska regionalna i lokalna w świetle badań EUROREG-u*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 289.

Polska w liczbach, dostępny na: <http://www.polskawliczbach.pl/Ustka> (data dostępu: 20.11.2017).

Pomorze Zachodnie, eRegion, dostępny na: <http://eregion.wzp.pl/wskaznik/produkt-krajowy-brutto-na-1-mieszkanca> (data dostępu: 12.02.2018).

Potoczek A. (2003), *Polityka regionalna i gospodarka przestrzenna*, Agencja TNOIK, Toruń.

Pruszyński J., Putz J. (2016), *Efekt drugiego przejścia demograficznego na strukturę społeczeństwa w Polsce i związane z tym wyzwania*, „Gerontologia Polska”, nr 24, s. 129-130, dostępny na: www.gerontologia.org.pl (data dostępu: 22.03.2018).

Roszkowska S., Rogut A. (2007), *Rozkład Plac i Kapitału Ludzkiego w Polsce*, „Gospodarka Narodowa”, nr 11-12, s. 80.

Schuler T. (2001), *The Complementary Roles of Human and Social Capital*, dostępny na: www.oecd.org/innovation/research/1825424.pdf (data dostępu: 06.02.2018).

Solska J. (2014), *Gminne kwiatki*, „Polityka”, nr 47 (2985), s. 42-44.

Strahl D. (2004), *Regiony polskie na tle wybranych krajów Unii Europejskiej* w: R. Brol (red.), *Gospodarka lokalna i regionalna w teorii i praktyce*, Prace Naukowe, nr 1023, Akademia Ekonomiczna, Wrocław, s. 344.

Strategia Rozwoju miasta Ustka do roku 2020 (2009), Wydział Rozwoju Lokalnego i Integracji Europejskiej Urzędu Miasta Ustka, Ustka.

Szmytkowska M., Masik G., Czepczyński M. (2010), *Trendy rozwoju oraz ocena jakości kapitału ludzkiego w regionie pomorskim*, Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego, Gdańsk.

Ustka jako uzdrowisko: historia i współczesność... Dostępny na: http://www.uzdrowisko-ustka.com.pl/uzdr_historia.php (data dostępu: 15.02.2018).

Zieliński M., Gaura E. (2014), *Wykształcenie jako element kapitału ludzkiego*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej”, seria Organizacja i Zarządzanie, z. 69, nr 1906, s. 9-18.